

KISS ÁDÁM LÁSZLÓ

Verne delfinizálása

Szövegmódosítások a Rákosi-korszak fordítási gyakorlatában

KISS ÁDÁM LÁSZLÓ (1982) Debrecen

Az irodalmi delfin terminusát Szörényi László alkotta meg az 1980-as évek elején íródott tanulmányában, amelyet eredetileg a *Mozgó Világ* folyóiratba szánt, ám amelyet annak megszűnése miatt végül csak többéves késéssel (és nem kevés rövidítéssel) az *Alföld* közölt 1985 októberében.¹ A delfin terminusa az „ad usum Delphini” latin kifejezésből származik, amelynek szó szerinti fordítása „a trónörökös használatára”, a francia trónörökös (Dauphin) nevének latin megfelelőjére (Delphinus) utalva. A kifejezés arra a gyakorlatra vonatkozik, amely szerint a trónörökös számára olvasmányként elérhetővé tett klasszikus görög és latin szövegekből „kihagyták azokat a fejezeteket, amelyeket az újkori ízlés szeméremértőnek ítélt”.² Szörényi László hasonló eljárást fedezett fel a szocializmus könyvkiadási gyakorlatában is, a kiadásra szánt szövegekből a cenzúra jegyében a szerkesztők kihagyták, szélsőséges esetben átírták azokat a részeket, amelyek a pártállam ideológiája szempontjából elfogadhatatlannak bizonyultak. A delfinek nem csupán magyar szerzők 1945 után kiadott műveiben érhetők tetten, hasonló gyakorlat érvényesült a fordításokban, ahogyan arra Szörényi is rámutat *Delfinárium* című kötetének *A delfin kísértése* címet viselő fejezetében. A példa Jules Verne *Rejtelmes sziget* című regényének 1953-ban készült fordítása, amelyben több, ideológiai okokra visszavezethető kihagyást, illetve módosítást azonosított. A „delfin” kifejezés napjainkra beépült a magyar filológia terminológiájába. Cikkek és tanulmányok születtek újabb és újabb azonosított delfinekről, nem csupán a szocialista időszakban kiadott művekben, hanem az 1945 előtt megjelent, nem kizárólag szépirodalmi alkotásokban is.³ Tanulmányunkban Szörényi László nyomdokain járva szintén egy Verne-regény, a *Sándor Mátyás* 1952-ben készült fordítását vizsgálva teszünk kísérletet arra, hogy szisztematikusan vizsgáljuk meg egy adott irodalmi mű magyarításában található szövegmódosításokat. Noha a fordításokban azonosítható változtatásokról már született tanulmány Szabó Helga tollából,⁴ tudomásunk szerint olyan elemzés még nem készült, amely egyetlen szövegen belül vizsgálná az abban fellelhető „delfineket”.

A Magyar Kommunista Párt (1948-tól a Magyar Szociáldemokrata Párt beolvasztását követően Magyar Dolgozók Pártja) térnyerésével a nyugati, azaz a kapitalista tömb országainak irodalmi alkotásai fokozatosan kiszorultak a magyar kultúrából. A klasszikusok és egyes, nyíltan kommunista vagy baloldali szimpatizáns nyugati szerzők műveinek kivételével az 1950-es évek elejére a nyugati irodalom alkotásainak hazai kiadása gyakorlatilag megszűnt. Szabó Helga megfogalmazásában: „a lefordítandó szövegek kiválasztásában is sokszor markáns ideológiai szempontok érvényesülnek. Különösen szembeszökő ez olyan történelmi-társadalmi viszonyok között, amikor egy ideológia állami szintre emelkedik, és életbe lép egy központilag irányított irodalom-, illetve fordításpolitika, ami különféle eszközökkel befolyásolja, hogy mely külföldi szerzők mely műveit kell, illetve szabad lefordítani.”⁵ Az államhatalom számára elfogadható művek közé tartozott a politikailag jobbra semlegesnek tekinthető gyermek- és ifjúsági irodalom; mivel Jules Verne-t ifjúsági íróként tartották számon, ezért műveinek kiadásától nem zárkozott el a hivatalos állami könyvkiadás, ám – tartalmi okok miatt – új fordítás(ok) készítése vált szükségessé. Ennek jegyében született meg a *Sándor Mátyás* (*Mathias Sandorf*) című regény új fordítása, Vázsonyi Endre (1906–1986) munkája, 1952-ben.⁶ A fordító életének érdekes színfoltja, hogy a későbbiekben szakított a szocialista rendszerrel. Amikor felesége, az etnográfus Dégh Linda vendégoktatóként az egyesült államokbeli Indianai Egyetemre került 1964-ben, Vázsonyi vele tartott, és egyikük sem tért vissza Magyarországra.

Mielőtt közelebről megvizsgálnánk a szöveget, érdemes megemlíteni, hogy Vázsonyi neve előtt nem a „fordította”, hanem a „magyarra átdolgozta” kifejezés szerepel, vagyis már ez sejtetni enged, hogy a szövegben a fordítás mellett egyéb, a fordítói szabadsággal nem magyarázható változtatások is szerepelnek. Elképzelhető, hogy a fordító mellett egy szerkesztő is átnézte a szöveget,

ám ez utóbbi nevét nem tüntették fel. Itt jegyezzük meg, hogy a korszak fordításban megjelent szövegkiadásainak paratextusai (elő- és utószavak, fülszövegek, lábjegyzetek) külön elemzést érdemelnének, hiszen szervesen kapcsolódnak a szövegekben felfedezhető módosításokhoz, illetve kihagyásokhoz; tanulmányunkban ezek vizsgálatától eltekintünk. Vázsonyi magyarítása tizenhét éven át volt az újabb kiadások alapja, bár a későbbiekben a fordító neve mellett szerkesztők is fel vannak tüntetve: az 1960-as kiadásban (Szépirodalmi Könyvkiadó) Szabó Ferenc, az 1964-es kiadásban (Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó) pedig Elek István. 1969-ben készült el Örvös Lajos fordítása,⁷ amely egészen napjainkig az újabb kiadások alapja. Tanulmányunkban a Vázsonyi-féle fordítást vizsgáljuk. Örvös Lajos fordítása – néhány kivétellel – szöveghűnek tekinthető, kihagyások, módosítások vagy átírások elvétele találhatóak benne, így a Vázsonyi-fordítás elemzése során összehasonlításként az előbbiből vesszük át a releváns részeket. A két magyar nyelvű fordításra a továbbiakban *Vázsonyi oldalszám*, illetve *Örvös oldalszám*, az eredeti francia nyelvű szövegre⁸ *Verne oldalszám* formátumban hivatkozunk. A Vázsonyi-fordításban azonosított „delfineket” tipizálva, kategóriákra bontva tekintjük át aszerint, hogy a szövegmódosítás, illetve szövegkihagyás milyen ideológiai-kulturpolitikai szándéknak feleltethető meg. A delfinek azonosítása némi spekulatív jelleggel bír, hiszen feltételezésünk helyességét kizárólag a fordító és/vagy az egykori szerkesztő tudná megerősíteni vagy éppen megcáfolni. Úgy véljük azonban, hogy a szövegben szerepelnek olyan egyértelmű módosítások vagy kihagyások, amelyek esetében a motivációhoz kétség sem férhet. Az egyes kategóriákon belül ezekből az egyértelműen azonosítható szövegmódosításokból válogattunk.

VALLÁS, ISTENHIT, AZ INTÉZMÉNYESÍTETT VALLÁS TEREI

Vázsonyi fordítása 1952-ben készült, vagyis a Rákosi-korszak legsötétebb időszakában. A párt és az ország első emberének hatalmán az első repedések csak a rákövetkező évben, 1953-ban, Sztálin halála után mutatkoztak meg, vagyis a szöveg magyarítása során hangsúlyt fektettek a pártállami ideológiának ellentmondó részek módosítására vagy eltávolítására. A rendszer egyik sarokkövét a kérlelhetetlen antiklerikalizmus, a vallás már-már intézményesített üldözése jelentette. „A kommunista vezetés célja egyértelmű: a lehető legrövidebb idő, kb. 20 év alatt felszámolni az egyházakat és két generáció alatt a teljes vallásosságot. Létrehozni egy ateista társadalmat, ahol hinni csak a pártban és annak »tévedhetetlen« vezetőiben lehet.”⁹ A vallásellenesség jegyében a lefordított szövegekből igyekeztek kiirtani, de legalábbis minimalizálni vagy átfogalmazni a vallásra, istenhitre vonatkozó részeket. Ennek a tendenciának eklatáns példái azonosíthatók a *Sándor Mátyás* 1952-ben készült fordításában.

A vallásra és legfőképpen Istenre vonatkozó hivatkozások „szalonképessé” tételének egyik módja az átírás, Isten nevének más szóval történő helyettesítése.

Sang Dieu! (Verne 19)
Az ördögbe is! (Vázsonyi 16)
Istenem! (Örvös 16)

Dieu a voulu nous épargner l'horreur de l'exécution! (Verne 589)
A véletlen megkímélt bennünket a kivégzés borzalmától! (Vázsonyi 444)
Isten meg akart kímélni minket a kivégzés borzalmától! (Örvös 436)

A szövegben következetes a fentebb vázolt módosítás, ám néhány, Istenre vonatkozó rész mégis megmaradt, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy ezekben az esetekben a szó minden esetben kisbetűvel szerepel.

Il n'était point de ceux qui laissent à Dieu seul le soin de punir en ce monde. (Verne 28)
Nem tartozott azok közé, akik istenre bízzák az igazságszolgáltatást. (Vázsonyi 22)
Nem abból fajtából való volt, aki egyedül Istenre bízta a büntetést ezen a földön. (Örvös 23)

Isten neve viszonylag könnyen helyettesíthető más főnevekkel (véletlen, jószerecse, természet stb.), ám a fordító egyes esetekben mégis a drasztikus rövidítés vagy kihagyás mellett döntött.

Aussi, comme le disait Maria Ferrato, il n'y avait que Dieu qui pût dénouer cette situation. (Verne 494)

Ez a szövegrész nem szerepel a Vázsonyi-fordításban

Így, ahogy Maria Ferrato mondta, csak Isten oldhatja meg ezt a helyzetet. (Örvös 364)

A vallásos hitre, illetve az egyházra vonatkozó passzusok hasonló elbírálás alá estek. Az alábbiakban a rövidítésre hozunk példát.

Elle n'en sortait que pour aller à la messe avec son vieux serviteur, lorsqu'elle accomplissait ses devoirs religieux avec cette piété pratiquante et austère des Hongroises catholiques. (Verne 252)

Ritkán távozott hazulról. (Vázsonyi 192)

Csak olyankor hagyta el, amikor misére ment öreg szolgájával, amikor vallásos kötelezettségeinek tett eleget, a katolikus magyarok hithű és komor áhítatával. (Örvös 186)

A vallással, Istennel és az istenhittel ellentétben az intézményesített vallás terei, templomok, katedrálisok, kolostorok legtöbbször a magyar fordításban is szerepelnek, néhány esetben fordul elő kihagyás, ám ezeket legfeljebb a fordítói-szerkesztői szeszély indokolhatja, hiszen nem vonulnak végig következetesen a teljes szövegen. Az egyetlen olyan példa, amelynek magyarázata egyértelműen a vallásellenes álláspontban keresendő, Báthory Péter és Torontál (ekkor már Sándor) Száva esküvőjére vonatkozik.

Trois jours après, le mariage de Pierre Bathory et de Sava Sandorf était célébré à l'église d'Artenak. (Verne 589)

Három nappal később Artenákban megtartották Báthory Péter és Sándor Száva esküvőjét. (Vázsonyi 444)

Három nap múlva megtartották Báthory Péter és Sándor Száva esküvőjét az artenaki templomban. (Örvös 436)

Antekirtta szigete és a rajta elterülő város, Artenak a regény címszereplőjének, Sándor Mátyásnak, álnevén Antekirtt doktornak a magánbirtoka. A várost a doktor által odatelepipített európai és arab családok lakják. „A sziget lakói sem rabszolgái, sem hűbéresei, sem a szó közönséges értelmében vett alkalmazottai nem voltak a sziget tulajdonosának, hanem ragaszkodó munkatársai” (Vázsonyi 244). A sziget társadalmi berendezkedése egyértelműen kommunisztikus jellegzetességeket mutat, így ideológiai szempontból elfogadhatónak bizonyult a fordító számára, ám egy ilyen közösséggel a kor felfogása szerint a vallás nem volt összeegyeztethető, így lett az „artenaki templomból” – amelynek leírása a szigetet bemutató bekezdésben (Vázsonyi 264) még szerepel – egyszerűen „Artenák”.

OSZTÁLYELLENSÉG: ARISZTOKRÁCIA ÉS BURZSOÁZIA

Az antiklerikalizmus mellett a korszak másik alappilléret a haladás kerékkötői, az elnyomónak bélyegzett társadalmi osztályok, az arisztokrácia és a polgárság (burzsoázia) ellen viselt ideológiai harc jelentette. A szocialista időkben a *Sándor Mátyás népszerűségét*¹⁰ a főszereplő szabadságharcos volta jelentette, ám megvolt az a szépséghibája, hogy bármennyire atipikus nemesről legyen is szó, Sándor Mátyás végtére mégiscsak gróf, azaz az elnyomónak tekintett osztály tagja. Vázsonyi fordításában a nemességre és a monarchiára vonatkozó szövegrészek az esetek jó részében komoly módosításokon estek át, ám teljes egészében nem voltak kihagyhatóak a szövegből. A nemesi címek szinte kizárólag abban az esetben szerepelnek a magyar fordításban, ha használatukat semmilyen módon nem lehetett elkerülni, így például az egyes szereplők megszólításakor, illetve a bemutatkozások alkalmával.

Monsieur le comte Sandorf prie monsieur Toronthal de vouloir bien le recevoir. (Verne 52)
 Sándor Mátyás gróf kéri Torontál urat, hogy legyen szíves fogadni. (Vázsonyi 40)
 Sándor gróf úr kéri Torontál urat, legyen szíves fogadni őt. (Örvös 40)

Az esetek legnagyobb részében azonban a nemesi cím egyszerűen kimaradt a magyar fordításból. Az eredeti szöveg legtöbbször „Sándor grófként” (le comte Sandorf) utal a főszereplőre, ami a magyar fordításban következetesen „Sándor Mátyásként” szerepel. Hasonló sorsra jut a három szabadságharcos másik nemesi származású tagja, Szathmár László is.

Ces hommes étaient le comte Mathias Sandorf, le professeur Étienne Bathory, le comte Ladislav Zathmar. (Verne 279)

Ez a három férfi Sándor Mátyás, Báthory István és Szathmár László volt. (Vázsonyi 168)
 Ez a három férfi, Sándor Mátyás gróf, Báthory István tanár és Szathmár László gróf. (Örvös 161)

A nemesi címek kiegészítése általában elegendőnek bizonyult, akad azonban olyan szövegrész, amelyben a fordító nem elégedett meg a kihagyással, betoldást alkalmazott az eredeti szöveghez képest.

- Et quand cela, mon prince? répondit Pointe Pescade, en esquissant son plus gracieux salut.
- Demain matin, à la première heure. (Verne 187)
- Mikor jöjjünk, herceg úr? – kérdezte Pointe Pescade, olyan kecses udvari bókkal, amilyen csak kitelt tőle.
- Jöjjenek holnap reggel – felelte az idegen. – Egyébként nem vagyok herceg. (Vázsonyi 143)
- És mikor, hercegem? – kérdezte Pointe Pescade, akkorát bókolva, amekkorát csak tudott.
- Holnap korán reggel. (Örvös 138)

Bár az olvasó tisztában van azzal, hogy Sándor Mátyás legfeljebb (rangrejtett) gróf lehet, a szövegben világossá kellett tenni, hogy nem főreendről van szó. Az osztrák uralom elleni szervezkedés résztvevői közül ugyancsak el kellett távolítani az oda nem illő társadalmi osztályokat, így az erre vonatkozó rész is csonkítás áldozatául esett.

Donc, il ne devait jamais rester trace de ce complot, dans lequel les plus nobles seigneurs, les magnats de la Hongrie, unis aux représentants de la bourgeoisie et du peuple, allaient jouer leur tête. (Verne 34)

Így tehát soha semmiféle áruló jele nem maradt az összeesküvésnek, amelynek résztvevői a fejükkel játszottak. (Vázsonyi 26)

Így soha nem maradt nyoma az összeesküvésnek, amelyben a legnemesebb urak, Magyarország főurai, a polgárság és a nép képviselői a fejükkel játszottak. (Örvös 27)

NYUGATI HATALMAK, IMPERIALISTÁK, MONARCHIÁK

A második világháborút követően kialakult kétpólusú világban a kommunista-szocialista tömb a nyugati, imperialista országokkal állt szemben. Magyarország, a keleti tömbbe tartozó lévén, a Nyugatot elítélő álláspontra helyezkedett, amelyet a lefordított magyar szövegnek is tükröznie kellett, így egyes, a nyugati országokra vonatkozó szövegrészek is módosításokon estek át. Az alábbi példában, noha csak áttételesen, a magyar és a francia (tehát nyugati, vagyis imperialista) néplélek közötti párhuzam az, amely nem kerülhetett el az éber fordító figyelmét.

On a remarqué qu’il existe de grandes analogies entre le caractère français et le caractère magyar. Le comte Sandorf en était la preuve vivante. (Verne 28)

Ez a szövegrész nem szerepel a Vázsonyi-fordításban.

Már többen megállapították, hogy nagy hasonlóság áll fenn a francia és a magyar jellem között. Sándor gróf ennek élő példája volt. (Örvös 22)

A szövegben fellelt kihagyások és szövegmódosítások alapján joggal feltételezhetnénk, hogy a gazdag, tehát mindenképpen a kiváltságos osztályhoz tartozó személyekre utaló részek komolyabb változtatáson esnek át, ennek azonban ellentmond az alábbi példa. A fordító megelepszik azzal, hogy az országok neveit kihagyja, ám a „dúsgazdag sportoló gentlemanek” megmaradnak, sőt egy, a jachtok berendezésére vonatkozó rövid betoldás is bekerül a magyar szövegbe.

En vérité, ce yacht eût fait honneur aux plus riches, aux plus fastueux gentlemen des sports nautiques de l'Amérique, de l'Angleterre et de la France! (Verne 190)

A figyelmet különösen a jacht maga is megérdemelte: felszerelését azok a dúsgazdag sportoló gentlemanek is megirigyelhették volna, akik luxushajóikat minden lehető pompával és kényelemmel rendezik be. (Vázsonyi 146)

Valójában ez a jacht még Amerika, Anglia és Franciaország leggazdagabb, legfényűzőbb sportembereinek is díszére vált volna! (Örvös 141)

A fentebb vázolt okfejtésből kiindulva az olyan szövegrészek sem maradhattak meg a szövegben, amelyek a nyugati országok hatalmi pozíciójára utalnak, így Málta szigetének leírásából (Verne 361) kimarad a Brit Birodalom védelmi rendszerének bemutatása (Örvös 265–266). Rövidebb, ám szemléletes példa, ahogyan az Osztrák–Magyar Monarchiából röviden Ausztria lesz, kizárva ily módon, hogy bármilyen kapcsolatot feltételezzünk Magyarország és a királyság intézménye között.

L'Istrie, que les traités de 1815 ont fait entrer dans le royaume austro-hongrois [...] (Verne 74)

Iztria – amelyet az 1815. évi szerződések Ausztriához csatoltak [...] (Vázsonyi 54)

Iztria, amelyet az 1815. évi szerződések az Osztrák–Magyar Monarchiához csatoltak [...] (Örvös 56)

Az előző példákhoz hasonlóan az imperializmust és főként a kolonializmust dicsőítő részek ugyancsak tabunak számítottak. A marokkói Ceuta – amely még napjainkban is Spanyolország része, autonóm városként működik az afrikai kontinensen – kapcsán közölt információk, különösen a „francia ember lángelméjére” („le génie d'un Français”, Verne 419) tett utalás a magyar fordítás szövegében nem maradhatott benne. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a fordító figyelme nem volt fenntartható a regény teljes szövegében, így a magyar változatba a fenti módosítások mellett akár monarchiákra, akár nyugati országokra vonatkozó részek szövegű fordításai is bekerültek.

MUNKÁSOSZTÁLY, MUNKÁSOK, ALSÓBB NÉPOSZTÁLYOK

A kor eszményét és legfőbb törekvését a munkás-paraszt állam megteremtése jelentette, így nem véletlen, hogy a regényben szereplő munkásábrázolás kiigazításának kiemelt figyelmet szentelt a fordító. A munkás negatív színben nem tűnhet fel, ami különösen a spanyol Carpena szerepét illetően vet fel bizonyos problémákat. A sómunkás Carpena a történet egyik legalávalóbb szereplője, aki a hatóságoknak elárulja a menekülő szabadságharcosok rejtekhelyét. A fordítót komoly feladat elé állította az a kettősség, hogy a regényben a hitványságot megtestesítő egyik szereplő éppen a munkásosztály soraiból kerül ki, így több esetben kihagyásra vagy kiigazításra kényszerült.

Un homme, un paludier du voisinage, nous a aperçus et dénoncés! (Verne 141)

Valaki meglátott és beárult bennünket. (Vázsonyi 108)

Egy ember, egy környékbeli sópárló munkás vett észre és jelentett fel! (Örvös 102)

[...] métier ingrat, avec lequel il gagnait tout juste de quoi vivre. (Verne 147)

E hálátlan munkával a nála különb munkás is alig kereste meg mindennapi kenyerét. (Vázsonyi 112)

[...] hálátlan mesterség volt ez, éppen csak a legszükségesebbet kereste meg vele. (Örvös 107)

Cap Matifou, a hatalmas erejű, ám meglehetősen együgyű erőművész, bár nem tekinthető tipikus munkásnak, társadalmi helyzeténél fogva mégis a munkásosztályhoz sorolható. A regény narrátora egyoldalú, már-már primitív, állati entitásként hivatkozik rá, aki értelmesebb társa, az apró, fürge Pointe Pescade-dal szemben a nyers erőt képviseli, ezért a rá vonatkozó, alábbi passzus kihagyásra kerül.

Comme un chien fidèle, il allait où allait son maître. Il n'était qu'un outil, une machine obéissante, machine à tourner, machine à forer, machine à percer, que le docteur se réservait de mettre en jeu, dès qu'il le jugerait nécessaire. (Verne 257)

Ez a szövegrész nem szerepel a Vázsonyi-fordításban.

Hű kutya módjára követte gazdáját, amerre csak ment. Ő csupán szerszám volt, engedelmes, vak eszköz, holmi forgácsoló, fúró, szűrő gépezet, amelyet a doktor megindít, amikor jónak látja. (Örvös 189)

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a fordító nem volt képes konzekvensen továbbvinni a teljes szövegen a fenti változtatást, ugyanis a későbbiekben Cap Matifou-ra mégis gépként utal a magyar változat, ahogyan az eredeti szöveg is.

[...] mais si l'obéissant Cap Matifou ne pensait pas plus qu'une machine, quelle succession d'idées se déroulait dans le cerveau de Pointe Pescade! (Verne 291)

Cap Matifou engedelmes volt, mint valami gép, Pointe Pescade agyában azonban megfordult egy s más gondolat. (Vázsonyi 220)

[...] de ha az engedelmes Cap Matifou nem is gondolkozott, akár egy gép, annál több gondolat kavargott Pointe Pescade agyában. (Örvös 213)

Az alsóbb néposztályokra, a szegényekre tett esetleges pejoratív szövegrészek szintén módosításokon estek át. Ami az alábbi részben az eredeti szövegben az alsóbb néprétegekre vonatkozik, az a fordításban a máltaiak általános jellemvonásává válik.

Travailleurs, économes, industriels, sobres, mais violents, vindicatifs, jaloux ; c'est surtout dans le bas peuple qu'ils se prêtent le plus à l'étude de l'observateur. (Verne 362)

Dolgos, takarékos, ügyes, józan, de egyszersmind erőszakos, követelőző, féltékeny természetűek. (Vázsonyi 277)

Dolgos, takarékos, iparkodó, józan, de heves, bosszúálló, féltékeny természetű emberek; ezt különösképpen a szegényebb néposztály tagjai között lehet megfigyelni. (Örvös 266)

A BÉKETÁBOR ORSZÁGAINAK ÉRZÉKENYSÉGE

A szomszédos, tehát szocialista országokra tett pejoratív vagy dehonesztáló szövegrészek kiigazítására Szórényi László is felhívja a figyelmet korábban már idézett *Delfinárium* című kötetében, Móricz *Életem regénye* című művének 1978-as kiadása kapcsán: „Például a »ruténok meg az oláhok« népmegjelölést »ruténok meg a románok« formára igazították át.”¹¹ Hasonló szellemben jár el a *Sándor Mátyás* fordítója is, amikor a szövegben olyan részek szerepelnek, amelyek rossz színben tüntetik fel a baráti országokat vagy azok lakosait. Ilyen jellegű kiigazításra a szövegben ritkán volt szükség, néhány példával azonban így is találkozhatunk.

[...] la haine de tout ce qui était germain [...] (Verne 27)

[...] az osztrák elnyomás elleni gyűlöletben [...] (Vázsonyi 21)

[...] a gyűlöletben minden iránt, ami germán [...] (Örvös 22)

Noha elméletben Németország egyet jelentett a háborúval és az elnyomással, az a tény, hogy az országnak létezett egy keleti, vagyis szocialista része az NDK formájában, nem tette lehetővé, hogy negatív színben utaljanak mindenre, ami „germán”, vagyis német.

TÖRTÉNELMI HITELESSÉG, TUDOMÁNYOS TÉNYSZERŰSÉG, NÉPMŰVELÉS

Az államhatalom egyik fontos célkitűzését a nép, ezen belül is a korábban – vélelmezetten vagy ténylegesen – elnyomott néprétegek oktatása és művelése jelentette. Ennek a törekvésnek a jegyében alakult meg például a Művelt Nép Könyvkiadó, amely már nevében is hirdette azt a célt, amely szerint az ország lakosainak az ideológiai tudás megszerzése mellett egyéb, általános ismereteket is el kellett sajátítaniuk, természetesen kizárólag olyanokat, amelyek összeegyeztethetők voltak a pártállam kulturális irányvonalával. Hogy az olvasók kezébe tudományosan megalapozott tényeket tartalmazó művek kerülhessenek, legyenek bár szépirodalmi alkotások, a szövegekben található ténybeli vagy tudományos tévedéseket (még ha azok a mű keletkezésének idején elfogadottak is voltak), illetve áltudományos fejtegetéseket kiigazították. Ilyen változtatásokra, helyesbítésekre a *Sándor Mátyás*ban is szép számmal akad példa.

A legelső ilyen kiigazítás rögtön a regény első oldalán szembetűnik, a fordító az eredeti szövegben szereplő dátumot 1867. május 18-ról 1860. május 18-ra módosította. A változtatásnak itt a cselekmény valószínűbbé tétele lehetett a motivációja, hiszen a kiegyezés évében, 1867-ben egy, az osztrák uralom elleni magyar szervezkedés irreálisnak tűnhetett, míg 1860-ban, az egy évvel korábban lezajlott szárd–francia–osztrák háború következményeként meggyengült Osztrák Birodalom sebezhetőbbnek bizonyulhatott volna egy esetleges felkeléssel szemben.¹² A dátum megváltoztatása miatt a fordító egyéb változtatásokra is kényszerült. A francia nyelvű szövegben (Verne 30) egy egész bekezdés szól az 1866-ban lezajlott königrätzi csatáról és annak utóhatásairól. Mivel azonban a cselekmény kezdetének dátuma megváltozott, ennek a bekezdésnek nem készült magyar fordítása, valamint a további, Königrätzre történő utalások (Verne 40, 45) is kimaradnak a magyar szövegből. Örvös Lajos nem élt a Vázsonyi által alkalmazott megoldással, az 1969-es fordításban a dátumok megegyeznek a francia eredetiben szereplőkkel, és a csatával kapcsolatos szövegrészek is szerepelnek benne.

A tudományos tényszerűség szem előtt tartása vezethetett ahhoz, hogy a szabadságharcosok szökése során az ablaknyílás rácsának meggyengülését részletező szövegrész teljes átalakításon esett át. Míg a francia eredeti a cella rácsának állapotát a sorozatos, hosszú éveken át bekövetkezett villámcsapások hatásával magyarázza (Verne 99), a magyar szövegbe – a népművelés jegyében – tudományos szempontból helytállóbb magyarázat került: a rácsot rögzítő kő a víz romboló munkájának eredményeként lazul meg (Vázsonyi 77). A hosszabb betoldás a szövegmódosítás egyik legszélsőségesebb példája, a fordító általában megelégszik rövidebb, magyarázó jellegű szövegrészek beiktatásával, bár esetenként lábjegyzetekkel is operál. Ez utóbbiakat, mivel a paratextusok részét képezik, nem vizsgáljuk. Az alábbiakban a magyarázó, kiegészítő információkat közlő betoldásra hozunk példát.

On a mis l'embargo sur tous les ports du littoral. (Verne 138)

A partvidék minden kikötője megkapta az embargóra vonatkozó értesítést, tehát egyetlen hajónak sem szabad tengerre szállnia. (Vázsonyi 106)

A partvidék minden kikötőjében hajózárlatot rendeltek el. (Örvös 100)

A szocialista időszak kezdetén számos tudományág minősült áltudománynak, a polgári csökevénynek tekintett pszichológia mellett többek között a hipnózis is hasonló elbírálás alá esett. Antekirtt doktor a súlyosan sebesült Báthory Pétert szuggesztiós képességének köszönhetően előbb hipnotikus álomba segíti, majd a tetszhalott fiatalember testét a temetőből elhozatva a hajóján ismét eszméletére téríti (Verne 280). A fordító ebben az esetben a szöveg teljes megváltoztatásához folyamodik, a hipnózist keleti varázssital alkalmazása váltja fel (Vázsonyi 214). A fordítónak a szövegmódosítás miatt további változtatásokat kellett eszközölnie. Péter a doktor parancsára, amely az eredeti szövegben csupán egyetlen mondat (Verne 292), magához tér. A szöveg átírása miatt az eszmélet-

re térítés a Vázsonyi-fordításban részletesebb betoldást igényel, a doktor „nagy hatású szíverősítő gyógyszer” segítségével ébreszti fel a halottnak látszó fiatalembert.¹³

Meg kell jegyeznünk, a fordítót komoly dilemma elé állíhatta az a tény, hogy a cselekmény során Antekirtt doktor még egy ízben használja hipnotikus képességeit, a fegyenc telepen raboskodó Carpenára kényszeríti rá az akaratát, hogy a kedvező pillanatban elraboltathassa. A találkozás alkalmával a doktor csak rövid ideig néz a fegyenc szemébe, így a fentebb részletezett változtatásra, a hipnózisnak indiai álomitallal történő felcserélésére itt nincs mód, ezért a magyar fordítás ebben az esetben követi az eredeti szöveget. Mivel a regény egyik legaljasabb szereplőjéről van szó, az ő esetében az akaratgyengeség, a hipnotikus erőnek történő engedelmesség elfogadhatónak bizonyult, míg a regény kulcsfontosságú szereplője, Báthory Péter jellemével az ilyen jellegű gyengeség nem lett volna összeegyeztethető. Ennek alátámasztására a Vázsonyi-fordítás 224–225. oldalán két teljes, az eredeti szövegben nem szereplő bekezdés betoldására került sor, amelyben a fordító részletesen „elmagyarázta”, hogy Péter tetszhalott állapota nem hipnózis, hanem „bódító ital” hatásának eredménye. Betoldásra Carpena esetében is szükség volt, a magyar változat 345. oldalára ugyancsak két bekezdésnyi, az eredetiben nem szereplő magyarázó szöveg került, amelyben a fordító a távolbalátás képességét¹⁴ megcáfolja ugyan („Tudományosan ugyanis egyáltalán nem bizonyítható, hogy olyan távolbahatások, amilyenekről az orvos beszélt, csakugyan előidézhetők” [Vázsonyi 345]), ám a hipnotikus állapot előidézésének lehetőségét kénytelen-kelletlen elismeri.

SZOCIALISTA TERMINOLÓGIA, JELLEGZETES KIFEJEZÉSEK HASZNÁLATA

Szabó Helga tanulmányában François Rabelais *Gargantua és Pantagruel* című regényének 1954-es kiadásához írott előszavából idéz annak demonstrálására, hogy miként megy végbe „a 16. századi szerző beágyazása az uralkodó ideológia értékrendjébe”.¹⁵ Az előszóban szereplő, a korra jellemző kifejezésekkel kapcsolatban megjegyzi: „ez a fajta aktualizálás és a szocialista kurzus terminológiaiájának (materializmus, haladás, dolgozó nép, anyagi javak, uralkodó osztály) használata különösen a korszak első felében jellemző”.¹⁶ A *Sándor Mátyás* 1952-ben készült fordításában is felfedezhető a fentebb vázolt tendencia, esetenként csak egy-egy jellemző kifejezés használatában, máskor azonban betoldás formájában.

A francia *partisan* (támogató, híve vagy párthíve valaminek, párttag) szó a Vázsonyi-féle fordításban „párthíve” magyarításban szerepel, míg az Örvös-fordításban jobbára a „hívük”, „híveik” szó szerepel. Az alábbiakban néhány, a korszakra jellemző tipikus kifejezés beillesztésére hozunk példát.

[...] qui avait pour but de rendre à la Hongrie son ancienne indépendance. (Verne 217)
Az volt a céljuk, hogy kivívják Magyarország népének szabadságát. (Vázsonyi 167)
[...] az volt a célja, hogy visszaadja Magyarországnak régi függetlenségét. (Örvös 161)

[...] les chefs de la conspiration [...] (Verne 240)
[...] a szabadságmozgalom három vezére [...] (Vázsonyi 183)
[...] az összeesküvés három vezetőjét [...] (Örvös 177)

Noha a fentiekben is azonosíthatók kisebb betoldások (Magyarország → Magyarország népe), a fordító nagyobb mértékű bővítésekkel és átírásokkal is élt.

C'est une brave population que la population de ces provinces! (Verne 141)
A nép sehol sem vesz részt a szabadságharcosok üldözésében. (Vázsonyi 108)
Derék lakosság él ezen a vidéken. (Örvös 103)

[...] quel enfant de la Hongrie serait assez dénaturé pour ne pas sentir son cœur se serrer à de tels souvenirs! (Verne 239)
Különben is: melyik szabadságszerető magyar ember szíve nem szorul el az ilyen emlékezésre? (Vázsonyi 182)

Különben is, önben magyar vér buzog, és hol az a magyar ifjú, akinek ne szorulna össze a szíve ilyen emlékektől! (Örvös 176)

A módosítás legszélsőségeesebb példája a teljes mondatok vagy mondatrészek betoldása. A szocialista kurzus jegyében a *Sándor Mátyás* fordításában is akad erre példa, bár meg kell jegyeznünk, hogy a fordító csak elvétve alkalmazza.

Je n'ai pas de pays, répondit le docteur, ou plutôt j'ai un pays que je me suis fait, un pays à moi [...] (Verne 205)

– Oda csak akkor megyünk – felelte a doktor –, ha a hazám újra szabad lesz, ha lerázza az idegen jármot. Addig is van egy másik hazám [...] (Vázsonyi 158)

– Nekem nincs hazám – felelte a doktor –, vagy jobban mondva van egy, amelyet magam alkottam magamnak, ez az én hazám [...] (Vázsonyi 152)

ÖSSZEGRÉS

A *Sándor Mátyás* eredeti francia nyelvű szövegének és Vázsonyi Endre fordításának összevetése során több mint háromszáz szövegmódosítást, kihagyást, kisebb részben betoldást azonosítottunk. A szövegek között mutatkozó különbségek egy része a fentebb tárgyalt ideológiai motivációkkal nem magyarázható, így el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a magyar változatba olyan szubjektív indíttatású módosítások és kihagyások is bekerültek, amelyeknek okaira nem deríthetünk fényt. Álljon itt erre az alábbiakban egyetlen példa.

Lorsqu'il ralentit son pas devant l'hôtel Toronthal, cette femme ralentit le sien. Lorsqu'il se remit en route, elle le suivit en réglant sa marche sur la sienne. (Verne 236)

Ez a szövegrész nem szerepel a Vázsonyi-fordításban.

Amikor Báthory Péter lelassította lépteit a Torontál-palota előtt, az asszony is lassabban lépkedett. Amikor meg újra nekiindult, ismét hozzá igazította járását, és úgy követte. (Örvös 174)

Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy a kommunista-szocialista időszak, azon belül is a Rákosi-korszak fordítási gyakorlatát egy adott mű magyar fordításában vizsgáljuk, és az azonosított „delfinek”, azaz önkényes szövegmódosítások, szövegcsönkítések és betoldások alapján, azokat kategóriákba sorolva teljesebb képet kapjunk a mögöttes ideológiai-kultúrpolitikai motivációkról. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a fordító nem végzett konzekvens munkát, hiszen a magyar szövegben szép számmal maradtak olyan szövegrészek, amelyek a fenti kategóriákba sorolhatók, ennek ellenére mégsem estek át módosításon. A *Sándor Mátyás* csupán egyetlen példa, hiszen az adott időszakban, 1949 és 1955 között, bár nem nagy számban, de jelentek meg nyugati szerzők művei fordításban vagy újrafordításban, így bizvást állítható, hogy további szövegek vizsgálatával a tanulmányban felvázolt kép tovább színesedhet, sőt, a kategóriák számának további bővülése is valószínűnek látszik. Annyi azonban bizonyos, hogy a korszakban keletkezett műfordítások olvasása közben érdemes szem előtt tartani: a sorok között bárhol rejtőzködhet egy-egy „delfin”.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány sorsáról bővebben lásd SZÖRÉNYI László, *Delfinárium. Filológiai groteszk*, Helikon, Budapest, 2010, 11.

² SZÖRÉNYI László, *Szöveggondozás – magyar módra*, Alföld, 1985/10, 63.

³ HERMANN Róbert, *Bevezetés a történeti delfinológiába – avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása*, Hadtörténeti Közlemények, 2008/3–4, 537–572.

⁴ SZABÓ Helga, *Fordítás, ideológia és az olvasói bizalom*, Fordítástudomány, 2007/1, 69–78.

⁵ *Uo.*, 70.

⁶ Jules VERNE, *Sándor Mátyás*, ford. VÁZSONYI Endre, Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1957 (harmadik kiadás).

⁷ Jules VERNE, *Sándor Mátyás*, ford. Örvös Lajos, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1980 (hetedik kiadás).

⁸ Jules VERNE, *Mathias Sandorf*, Édition du groupe «Ebooks libres et gratuits», 2005.

⁹ HORVÁTH Attila, *A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején*, Polgári Szemle, 2014/1–2, 313.

¹⁰ A regényből rádiójáték, képregény-, illetve diafilm-adaptáció és egy magyar–olasz–francia–NSZK koprodukcióban forgatott tévéfilmsorozat is készült.

¹¹ SZÖRÉNYI, *Delfinárium*, i. m., 64.

¹² A dátum kiigazítása a későbbiekben elkerülte a fordító figyelmét. A regény harmadánál Antekirtt doktor, valódi kilétét felfedve, a következőképp szól Báthory István özvegyéhez: „Tudok mindent, sőt, hozzáteszem, hogy azt is tudom, miképpen folyt az ön élete 1867. június 30-a óta.” (Vázsonyi 167)

¹³ Egyéb, apró kiigazítás is szükségessé válik, így lesz az „un sommeil magnétique”-ből (Verne 320) „delejes álmom” (Örvös 236) helyett „narkotikus álmom” (Vázsonyi 246).

¹⁴ A ceutai kormányzó fogadásán Antekirtt doktor azt állítja, hogy telepatikus (a regényben „hipnotikus”) kapcsolatot tud teremteni a börtönkórházban raboskodó Carpenával.

¹⁵ Szabó, 73.

¹⁶ Uo.

